

Anna Mitkowska

Kalwaryjskie drogi pielgrzymkowe „ogrodami modlitwy” (na przykładzie „Drózek” Kalwarii Zebrzydowskiej)

I. Uwagi wprowadzające

Analizując kulturowe walory sanktuarium kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej oraz perspektywy jego trwania w katolickiej obyczajowości polskiej, sięgnąć należy do tradycji europejskich, a także naszkicować pojęcia podstawowe związane z pradawnym fenomenem kalwaryjnym. Zagadnienia te wielokrotnie stawały się już przedmiotem zainteresowań badawczych autorki¹. Jednakże dla jasności prezentowanego wywodu przypomniane zostaną niektóre przynajmniej wcześniejsze ustalenia.

1. Terminologia

W historii sztuki termin „kalwaria” przybiera rozmaite, zdecydowanie odmienne znaczenia. W ramach „Konwersatorium Pielgrzymkowego” nt. „Tradycja, współczesność i przyszłość pielgrzymek w Kalwarii Zebrzydowskiej” obracać się będziemy wśród rozważań nad tzw. „kalwariami”, czyli krajobrazowymi (przestrzennymi) sanktuariami pielgrzymkowymi zakładanymi w Europie od 2 poł. XV w. aż po współczesność, ze szczególnym nasileniem ich występowania w okresie od końca XVI w., poprzez wiek XVII i XVIII, a częściowo także XIX.

Obiekty te różnią się w sposób zasadniczy od dzieł sztuki nazywanych również „kalwariami”, a występujących np. w postaci wolno stojących monumentów rzeźbiarskich ozdabianych scenami biblijnymi, wznoszonych w XVI/XVII w. w odludnych terenach Bretanii², od grup rzeźbiarskich z motywem Chrystusa Ukrzyżowanego lokalizowanych w krajobrazach wiejskich lub we wnętrzach świątyń, od malarstwa ołtarzowego z motywem Ukrzyżowania czy wreszcie od pojedynczych kaplic-pamiętek średniowiecznych wypraw krzyżowych budowanych w posiadłościach możnych krzyżowców, po ich powrocie z wypraw palestyńskich do swoich europejskich majątków (kaplice Grobu Chrystusa, pamiętki Ukrzyżowania, kaplice Zmartwychwstania, Ogrójec itp.)³.

Ryc. 1

Lokalizacja niektórych fundacji kalwaryjnych w krajach europejskich (stan ilościowy),
opr. A. Mitkowska

2. Geneza krajobrazowych sanktuariów kalwaryjnych

Wśród mnóstwa czynników inspirujących powstawanie fundacji kalwaryjnych, w tym miejscu przypominamy jedynie wątek podstawowy sprowadzający się do wytrwałych prób zakładania w terenach europejskich mniej lub bardziej doskonałych „kopii” jerozolimskich i palestyńskich miejsc Chrystusowych, a to dla tworzenia możliwości pielgrzymowania do „pozorowanej” Jerozolimy zlokalizowanej w terenach bez porównania łatwiej dostępnych dla pielgrzymów europejczyków niż właściwa Ziemia Święta (Palestyna, a w tym głównie Jerozolima)⁴. Różne możliwości finansowe fundatorów, lokalne właściwości terenowe, posiadane informacje o kształcie jerozolimskich pamiątek Chrystusowych, wreszcie talent budowniczego przestrzennej „makiety” Jerozolimy i wybranych miejsc palestyńskich doprowadziły do nieskończonego bogactwa rozwiązań planistyczno-kompozycyjnych. W taki oto sposób wytworzył się odrębny typ kompozycyjny obiektu krajobrazowego rządzącego się sobie właściwymi zasadami, w których na plan pierwszy wysuwało się zawsze zaspokojenie potrzeb religijnych i modlitewnych pielgrzyma,

Ryc. 2
Droga Pojmania (1-10) i Droga Krzyżowa (nr 11- 25), czyli „dróżki” kalwaryjskie
na planie Jerozolimy wg Adrichomiusza, opr. A. Mitkowska

Kaplice: 1. Wniebowstąpienie, 2. Ogrójec, 3. Judasz, 4. Grób Matki Bożej, 5. kaplica na Cedronie, 6. Brama Wschodnia, 7. Dom Annasza, 8. Wieczernik, 9. Dom Matki Bożej, 10. Dom Kajfasza, 11. Pałac Piłata, 12. Pałac Heroda, 13. Wznośnienie Krzyża, 14. Pierwszy Upadek, 15. Spotkanie z Matką, 16. Szymon Cyrenejczyk, 17. Cew. Weronika, 18. Drugi Upadek, 19. Płacze Niewiasty, 20. Trzeci Upadek, 21. Obnażenie, 22. Przybicie do Krzyża, 23. Ukrzyżowanie (Ciemność na Krzyżu), 24. Matka Boża Bolesna, 25. Grób Chrystusa

z marginalnym tylko uwzględnieniem formalnych rozwiązań sztuki oficjalnie obowiązujących w okresach powstawania konkretnych fundacji kalwaryjnych⁵.

3. Typy kompozycyjne polskich kalwarii

W bogactwie kalwarii polskich, wśród których pod każdym względem miejsce naczelne zajmuje Kalwaria Zebrzydowska, wyraźnie zarysowują się trzy typy rozwiązań przestrzennych wynikające z wzajemnej relacji pomiędzy terenowym przebiegiem dróg modlitewnych a osadą mieszkalną stanowiącą bazę ekonomiczną i usługową dla przestrzennego sanktuarium kalwaryjnego. Prezentowane tu rozróżnienie typologiczne dotyczy sanktuariów kalwaryjnych, które nazywać będziemy „wielkimi kalwariami”. Kalwarie takie posiadają rozbudowany program pielgrzymkowy w postaci wchodzących w rozległe krajobrazy imitacji jerozolimskich dróg: Pojmania i Krzyżowej, wzbogaconych dodatkowo także o inne pamiątki jerozolim-

Ryc. 3

Lokalizacja ważniejszych kalwari na terenach Polski, opr. A. Mitkowska

skie (palestyńskie), a także o epizody Starego Testamentu czy o pamiątki życia świętych katolickich. Całość wiązana jest kompozycyjnie z ideową dominantą w postaci kompleksu klasztornej wraz z bryłą głównego kościoła kalwaryjnego przyjmującego na siebie równocześnie na ogół rolę sanktuarium maryjnego. Tereny Polski nasycone są również tzw. „małymi kalwariami” sprowadzającymi program pielgrzymkowy do niezbędnego minimum, czyli do 14 (lub 16) Stacji Drogi Krzyżowej skupionych wokół jednej większej kapliczki pielgrzymkowej (Dolny Śląsk, Kotlina Kłodzka)⁶.

„Wielkie Kalwarie” przybierają postać tzw.: układu partnerstwa, układu wzbogacenia oraz układu dominacji. Pierwszy z nich charakteryzuje się wyraźnym rozdzielaniem przestrzennym osady mieszkalnej i niezależnego układu kalwaryjnych dróg pielgrzymkowych, z pewną tylko wspólną (zwornikiem kompozycyjnym), tak

Ryc. 4

Park pielgrzymkowy (sanktuarium kalwaryjne) w Kalwarii Zebrzydowskiej,
rozplanowanie układu parkowego, opr. A. Mitkowska

1 - zabytkowe kościoły i kaplice, 2 - istniejące elementy, 3 - elementy zakłócające czystość zabytkowego układu, 4 - ciek wodny, 5 - granica lasu zwartego, 6 - projektowane aleje, 7 - istniejąca zieleń niska, 8 - projektowany żywopłot średniej wysokości, 9 - projektowany żywopłot niski, 10 - naturalne skarpy włączone w kompozycję, 11 - warstwy terenu, 12 - wąwozy, 13 - istniejąca zabudowa do pozostawienia, 14 - ogród barokowy, 15 - atrakcyjne miejsca widokowe, 16 - kościół główny i klasztor bernardynów, 17 - Św. Rafał, 18 - pozostałości pałacu Czrtoryskich, 19 - Wniebowzięcie V, 20 - Wniebowzięcie IV, 21 - Wniebowzięcie III, 22 - Św. Jan Nepomucen, 23 - Most Anielski, 24 - Wniebowzięcie II, 25 - rezydencja przy kościele Grobu Matki, 26 - Grób Matki Bożej, 27 - Ogrójec, 28 - Pojmanie, 29 - Wniebowstąpienie, 30 - Pogrzeb Matki Bożej V, 31 - most na rzece Cedron, 32 - Brama Wschodnia, 33 - Sądawka Betsaida, 34 - Pogrzeb Matki Bożej IV, 35 - Pogrzeb Matki Bożej III, 36 - Pogrzeb Matki Bożej II, 37 - Dom Annasza, 38 - Dom Matki Bożej, 39 - Wieczernik, 40 - Dom Kajfasza, 41 - Omdlenie Matki Bożej, 42 - Ratusz Piłata, 43 - Włożenie Krzyża, 44 - Pierwszy Upadek, 45 - Serce Marii, 46 - Szymon Cyrenejczyk, 47 - Św. Weronika, 48 - Pałac Heroda, 49 - Brama Zachodnia, 50 - Płaczące Niewiasty, 51 - Trzeci Upadek, 52 - ruiny rezydencji przy kościele Ukrzyżowania, 53 - Obnażenie, 54 - Ukrzyżowanie (Śmierć na Krzyżu), 55 - Znalezienie Krzyża, 56 - Namaszczenie, 57 - Grób Chrystusa, 58 - Św. Maria Magdalena, 59 - Matka Boża Bolesna

Ryc. 5

Typy przestrzenne krajobrazowych fundacji kalwaryjnych, opr. A. Mitkowska

A - układ partnerstwa - Kalwaria Zebrzydowska; 1. kaplice, kościoły zespoły, 2. inne obiekty zabytkowe, 3. główne aleje zespołu, 4. fragmenty zespołu obecnie mniej czytelne w terenie, 5. ciek wodny, 6. zwarte zespoły leśne, 7. linia kolejowa w 1888 roku, 8. urbanistyczny układ Kalwarii Zebrzydowskiej, 9. zasięg murów jerozolimskich naniesiony proporcjonalnie na plan istniejącego zespołu

B - schematy układów; 1. partnerstwa, 2. wzbogacenia, 3. dominacji

C - układ dominacji - Kalwaria w Wambierzycach; 1. skarpy, 2. warstwie, 3. ścieżki drogi, 4. kaplice kalwarii, 5. stacje Drogi Krzyżowej

jak miało miejsce m.in. w Kalwarii Zebrzydowskiej lub kalwarii w Wejherowie na Pomorzu Gdańskim. Drugi sprowadza się do usytuowania stacji (kaplic) kalwaryjnych w istniejącej substancji miejskiej (kalwaria Ujazdowska w Warszawie, „mała kalwaria” przy kościele OO. Franciszkanów-Reformatów w Krakowie). Trzeci wreszcie polega na całkowitym zdominowaniu osady mieszkalnej funkcją pielgrzymkową poprzez włączenie zabudowy miejskiej w układ przestrzenny kalwarii, której niektóre stacje zlokalizowane są wewnątrz miasta, przeważająca jednak ich liczba wychodzi poza granice miasta w obszary krajobrazu otwartego (kalwaria w Wambierzcach - Kotlina Kłodzka) ⁷.

W ramach opisanych tu odmian kompozycyjnych kalwarii polskich typ drugi występuje sporadycznie i nie będzie uwzględniany w dalszej części wywodu. Najczęściej mamy do czynienia z typami: pierwszym i trzecim, a więc z układami partnerstwa lub dominacji. Oba w sensie kompozycyjnym stworzyły dzieła przestrzenne oparte o istniejącą substancję roślinną lokalnego krajobrazu, kreując w kulturze europejskiej szczególną odmianę kompozycji ogrodowej o specyficznej sakralno-modlitewnej i pielgrzymkowej funkcji.

W tym stanie rzeczy przed przystąpieniem do dalszych rozważań dotyczących kalwarii jako dzieł ogrodowych (parkowych) niezbędne staje się przedstawienie (z konieczności całkowicie skrótowe) uwag podstawowych z zakresu sztuki ogrodowej.

4. Ogród-park zabytkowy

Światowe, a zwłaszcza europejskie dziedzictwo kulturowe przekazało naszym czasom potężną grupę dzieł sztuki w postaci historycznych kompozycji ogrodowych w rozmaitych ich treściowych, funkcjonalnych i formalnych (kompozycyjnych) odmianach. Ogrody towarzyszą ludzkości od zarania dziejów (Raj biblijny), występowały we wszystkich kręgach kulturowych i epokach. Europejskie tradycje ogrodowe korzeniami swymi mocno osadzone są w antyku (starożytna Grecja, Rzym, a także Bliski Wschód). Perfekcyjne i najbardziej rozbudowane formy ogrodowe zaoferowała nam nowożytność (Renesans, Barok, Romantyzm) w postaci ogrodów typu włoskiego, francuskiego i angielskiego, ewoluując od układów kompozycyjnych ściśle zgeometryzowanych, poprzez swobodne, aż do form złożonych (geometryczno-swobodnych). Podstawową własnością każdego ogrodu jest jego konstruowanie w specyficznym, nadzwyczaj delikatnym tworzywie roślinnym, w ścisłym jednak powiązaniu z elementami architektonicznie integralnie związanymi z substancją roślinną.

Samo pojęcie ogród posiada dwa znaczenia: szersze oznaczające kompozycję artystyczną uformowaną z zastosowaniem tworzywa roślinnego i z uwzględnieniem zasad stylowych właściwych epoce, oraz węższe: jako typ ogrodu charakteryzujący się najogólniej mówiąc wyraźnie wytyczonymi granicami, zamknięciem kompozycyjnym, tj. pełnym odizolowaniem od najbliższego otoczenia (poprzez np. wysokie mury), niewielkimi rozmiarami, a także układem planistycznym zgeometryzowanym (regularnym). Parki natomiast, należące w szerokim rozumieniu do dzieł ogro-

dowych, stanowią ich odmianę wyróżniającą się rozległością obszarową, zatarciem granic terenu ogrodowego, rozległymi powiazaniami widokowymi z krajobrazami otaczającymi park oraz swobodnym nieregularnym układem kompozycyjnym (plastycznym)⁸.

II. Znaczenie parków kalwaryjnych dla europejskiej sztuki ogrodowej

W świetle przedstawionych tu uwag wypadnie stwierdzić, iż z punktu widzenia klasyfikacji dzieł sztuki krajobrazowe fundacje kalwaryjne pomieszczają się właśnie w kategorii dzieł ogrodowych typu parkowego. Z racji swych uwarunkowań związanych z genezą ich powstawania, specjalnej funkcji oraz bogatego religijnego i duchowego ładunku treściowego, obiekty te stanowią odrębną, sobie właściwą grupę kompozycyjną rządzącą się swoimi regułami wyłamującymi się z zasad artystycznych kolejnych epok historycznych. Wniosły więc do dziedzictwa ogrodowego wiele cennych, często prekursorskich wartości, o których warto pamiętać. Co więcej, należy je pielęgnować i utrwalać w terenie na równi z ideowo-religijnymi przesłaniami zapisanymi w nich językiem symboli i elementów kompozycyjnych.

Wśród najistotniejszych prekursorskich dla sztuki ogrodowej form kompozycyjnych wykreowanych przez parki kalwaryjne (pielgrzymkowe) wymienić należy:

1. Stworzenie w nowożytnej sztuce europejskiej wczesnego typu ogrodu powszechnie dostępnego, o charakterze demokratycznym (równoczesne użytkowanie przez warstwy rządzące i elitarne oraz lud).

2. Prekursorski typ parku krajobrazowego w tzw. „wielkim stylu krajobrazowym”, tj. wychodzącego poprzez świadome powiązania widokowe w odległe obszary sąsiadujące z obiektem kalwaryjnym. Typ ten w sztuce ogrodowej rozpowszechniony w dobie Baroku, w fundacjach kalwaryjnych stosowany był już w końcu XV w. (np. w Varallo Sesia - północne Włochy).

3. Lansowanie idei ochrony przyrody, a to poprzez „krajobrazowe sacrum” podlegające daleko idącej ochronie ze względów religijnych (parkowa strefa święta), w tym także odwoływanie się do przyrodniczych tradycji franciszkańskich pełniących istotną rolę w formowaniu parków kalwaryjnych⁹.

4. Kaplice kalwaryjne rozmieszczone w układzie krajobrazowego parku pielgrzymkowego, stanowiące węzły kompozycyjne oraz ideowo istotne miejsca modlitwy, stają się zapowiedzią XIX-wiecznych pawilonów ogrodowych powstających w parkach angielskich pod wpływem tendencji chińskich w sztuce europejskiej.

5. Parki kalwaryjne stanowią też zapowiedź parków uzdrowiskowych rozpowszechnionych w Europie w XVIII i głównie w XIX w., a to poprzez przypisywanie sanktuariom kalwaryjnym właściwości cudownego uzdrawiania, co niezależnie od warstwy irracjonalnej (wiara) miało swe realne uzasadnienie w wysokiej zazwyczaj zdrowotności terenów kalwaryjnych: najczęściej górzystych i nasyconych substancją roślinną.

Ryc. 6

Usytuowanie kalwarii (Sacri Monti) w Lombardii i Piemontcie (północne Włochy)
oraz schemat wielkoprzestrzennego systemu przedalpejskich
włoskich sanktuariów kalwaryjnych, opr. A. Mitkowska (wg koncepcji V. Oneto)

Jest także park kalwaryjny szczególnego typu parkiem wypoczynkowo-sportowym. Obligatoryjna z religijnego punktu widzenia wędrówka dzikimi ścieżkami leśnymi stanowi interesującą odmianę współczesnej turystyki. Co więcej, nasycenie fundacji kalwaryjnych kaplicami niosącymi w sobie treści moralne najwyższego rzędu przybliża nas do idei parku jordanowskiego (XIX/XX w.) przeznaczonego dla wychowania młodzieży w oparciu o ćwiczenia zespolone z akcentowaniem wartości moralnych, głównie patriotycznych¹⁰.

III. Aleje kalwaryjne jako kanwa kompozycyjna parków pielgrzymkowych

Idąc dalej za wątkiem ogrodowo-parkowym w odniesieniu do krajobrazowych zespołów kalwaryjnych, należy zatrzymać się przy formach alejowych jako jednym z istotniejszych elementów kompozycyjnych sztuki ogrodowej, zwłaszcza że w odniesieniu do fundacji kalwaryjnych roli alei parkowych nie da się przecenić. To przecież modlitewne drogi kalwaryjne (aleje kalwaryjne), ich prowadzenie w rozległych krajobrazach stanowi o istocie kompozycyjnej poszczególnych sanktuariów pielgrzymkowych w ich przestrzennym wymiarze. Z jednej strony tworzą one szkielet planistyczny obiektu krajobrazowego, z drugiej kreują parkowe wnętrza modlitewne jako niezbędny funkcjonalno-ideowy element „ogrodów modlitewnych” („Świątyń Natury”).

Ryc. 7

Park pielgrzymkowy (sanktuarium kalwaryjne) Sacro Monte w Ossuccio - Isola Comacina (północne Włochy), ze schematem wnętrza parkowych (modlitewnych), opr. A. Mitkowska

Aleje kalwaryjne, aczkolwiek mieszczące się najogólniej w kategorii kompozycyjnej ogrodowych form zadrzewieniowych, posiadają swe cechy specyficzne, których omówienie nastąpi na drodze wyakcentowania ich typowo kalwaryjnych (pielgrzymkowych) właściwości¹¹.

Geneza dróg kalwaryjnych sprowadza się do prostej czynności polegającej na wydrążeniu zgodnie z wymogami funkcjonalnymi w zwartej masie istniejącej substancji leśnej pieszych duktów przybierających charakter dróg (alei) tunelowych. W tak uformowanych drogach kalwaryjnych stanowiących namiastkę układu alejowego drogi modlitewne parku pielgrzymkowego przyjmują formę ścieżek leśnych, zazwyczaj mocno ocienionych, których krawędzie ramowe są ścianami drzewostanu leśnego, a więc postaciami różnych drzew o składzie gatunkowym zastanym w lesie naturalnym i o zróżnicowanym wieku okazów dendrologicznych¹².

Kompozycyjne przebiegi dróg alejowych kalwaryjnych stanowią, jak się wydaje, ich wyróżnik w ramach ogólniejszego pojęcia alei parkowej. Aleje kalwaryjne z rzadka tylko przybierają rysunek planistyczny zgeometryzowany i prostokreślny. Sytuacja taka występuje w kalwariach sporadycznie, głównie w sanktuariach kalwaryjnych zdecydowanie nawiązujących do jerozolimskiego rozplanowania urbanistycznego. Prostokreślne aleje akcentować miały szczególnie istotne fragmenty programu religijnego oraz wskazywać pielgrzymowi w sposób jednoznaczny właściwy kierunek trasy pielgrzymkowej, zwłaszcza w rejonie kulminacji drogi modlitewnej doprowadzającej pielgrzyma do kościoła głównego (Kalwaria Zebrzydowska, Werki pod Wilnem, Piekary Śląskie, Orta w północnych Włoszech).

Bardziej charakterystyczny i najczęściej spotykany jest przebieg alei kalwaryjnej prowadzonej w terenie linią płynną, odcinkami eliptyczną, zakosowo, najczęściej jednak wijącą się nieregularnymi krzywiznami. Ta spontaniczność kompozycyjna trwająca od końca XV w. już wtedy wytworzyła układy parkowe porównywalne z XVIII/XIX-wiecznymi europejskimi parkami angielskimi.

Nasadzenia alejowe i aleje zwielokrotnione w parkach kalwaryjnych wiążą się ściśle z sytuacjami kompozycyjnymi opisanymi w punkcie II. I tak nasadzenia dwurzędowe-regularne właściwe są dla fragmentów dróg kalwaryjnych prostokreślnych. W układach swobodnych często sięgano do okazów drzew już istniejących poprzez włączanie ich do ramowania dróg kalwaryjnych.

Pod względem form alejowych i stosowanych w nich sposobów nasadzeń drzew pozycję szczególną zajmuje Kalwaria Zebrzydowska. Wiąże ona harmonijnie naturalną spontaniczność swego okresu wczesnego z zarysowanym delikatnie zgeometryzowaniem obszarów pozorowanej Jerozolimy, co w końcu XVIII w. zaowocowało w terenie uformowaniem pełnego parku alejowego, a to poprzez dokonanie w 1777 r. nasadzeń alejowych powtarzających przebiegi dawnych tuneli leśnych, które uległy zanikowi z powodu wykruszenia się w terenie naturalnego leśnego drzewostanu¹³.

Co więcej, w Kalwarii Zebrzydowskiej w nieoczekiwany sposób pojawiły się aleje zwielokrotnione, charakterystyczne dla rozwiniętych kompozycji ogrodowych

Baroku. Piękny przykład alei zdwojonej odnajdujemy w postaci alei reprezentacyjnej doprowadzającej pielgrzymów do głównego placu pielgrzymkowego i kościoła pw. Matki Boskiej Anielskiej¹⁴.

Odcinek alei zwielokrotnionej (potrójnej) założono w Kalwarii Zebrzydowskiej na fragmencie właściwej Drogi Krzyżowej, a to w rejonie pomiędzy Ratuszem Piłata a Bramą Zachodnią. Przechował on do dzisiaj swe naturalne walory kompozycyjne i przyrodnicze. Mamy też w Kalwarii Zebrzydowskiej fragment kompozycji parkowej rozwiązanej w układzie wielorzędowym (aleja poczwórna). Powstał on w rejonie Góry Syjon, a więc w pobliżu kaplic: Wieczernika, Domu Annasza, Domu

Ryc. 8
Schemat dróg pielgrzymkowych w kalwarii w Wejherowie na Pomorzu Gdańskim
(w nawiązaniu do planu Jerozolimy Adrichomiusza), opr. A. Mitkowska

Kajfasza i Domku Matki Bożej. W sensie jakości drzewostanu jest on dość niejednorodny, tj. składa się zarówno z okazów starych, ponad stuletnich, jak i całkiem nowych nasadzeń.

Rozstaw drzew alejowych, proporcje pionowe. Aleje kalwaryjne z reguły nie zachowują bezwzględnego obligatoryjnego dla alei ogrodowych rytmu poszczególnych drzew. W parkach pielgrzymkowych rozstawy są dość dowolne, w najogólniejszym jedynie zarysie utrzymujące rytm alejowy i to w takim stopniu, w jakim jest to niezbędne dla utrzymania czytelności przebiegu trasy modlitewnej.

Proporcje szerokości alei do ich wysokości są bardzo zróżnicowane: w alejach świadomie sadzonych są to na ogół drogi dość szerokie, nie prowadzące do efektu zwarcia koron (aleje otwarte). Zwarcia takie pojawiają się w sposób naturalny w tych drogach pielgrzymkowych, które przybierają postać tuneli drążonych w zwartej substancji zieleni lasu naturalnego (aleje kryte).

Nawierzchnie alejowe w parkach kalwaryjnych. Te zakładane są z dużą starannością. Ich cechą charakterystyczną jest znaczne zróżnicowanie pod względem efektu plastycznego. Mamy więc w kalwariach aleje o nawierzchniach pieczołowicie brukowanych, wzbogaconych stopniami terenowymi (koloryt szary lub biały w zależności od rodzaju użytego materiału kamiennego). Często aleje kalwaryjne zachowują naturalną zieloną nawierzchnię z wykorzystaniem istniejącej roślinności łąkowej (aleje zielone). Mamy wreszcie aleje o nawierzchniach całkowicie naturalnych, tzn. ziemnych w formie ścieżki leśnej lub polnej.

Ryc. 9

Nawierzchnia brukowana (otoczaki) i schody terenowe parku kalwaryjnego w Varese (północne Włochy), fot. A. Mitkowska

Architektoniczne aleje kalwaryjne. W tym miejscu należy przypomnieć, że w sztuce ogrodowej alejami nazywane są również drogi obustronnie ujęte rzędami pomników rzeźbiarskich i posągów, a także fontann, które szczególnie często stosowane były we włoskich ogrodach Renesansu i francuskich Baroku. W tym zakresie parki kalwaryjne oferują nam bogactwo rozwiązań formalnych, jednakże i tym razem w postaciach specjalnych, sobie tylko właściwych.

Drogi kalwaryjne typu architektonicznego pozostają charakterystyczną cechą fundacji kalwaryjnych występujących na terenach Niemiec, Austrii, Czech, Moraw, a także Portugalii. Wiążą się one ściśle z odmianą kompozycyjną polegającą na założeniu bezwzględnie rygoru geometrycznego poprzez wprowadzenie głównej osi kompozycyjnej z centralnego punktu fasady kościoła kalwaryjnego. Kolejne stacje (kaplice) sytuowano wzdłuż tej osi, w wyraźnie określonym rytmie, w niewielkich na ogół odległościach pomiędzy poszczególnymi kaplicami (aleje kaplic). Wszystkie budowle architektonicznie wiązano ściśle z przebiegiem prostokątnej drogi modlitewnej, zespalał je dodatkowo elementami małej architektury w postaci murków, balustrad, stopni terenowych i innych drobnych elementów rzeźbiarskich. W tle kaplic kalwaryjnych pojawiała się zazwyczaj wysoka zieleń leśna, podbudowująca kompozycyjnie efekt alei architektonicznej formą zielonej wysokiej kulisy ¹⁵.

Rola kompozycyjna alei kalwaryjnych jest dla obiektów swego gatunku całkowicie podstawowa. To właśnie drogi modlitewne przybierające postać alejową spełniają rolę kanwy kompozycyjnej a także treściowej całego układu parkowego, a ich funkcją naczelną jest jednoznaczne prowadzenie pielgrzyma do kolejnych kaplic - stacji religijnych, przy równoczesnym kreowaniu przestrzeni modlitewnej na dystansie pomiędzy poszczególnymi epizodami religijnymi akcentowanymi architekturą kaplic kalwaryjnych. W zależności od szczególnych rozwiązań formalnych konkretnych alei kalwaryjnych całość parku pielgrzymkowego przyjmuje rozmaite nastroje kompozycyjne, żeby wspomnieć tylko takie m.in. rozwiązania formalne, jak aleje: tunelowe, kryte, otwarte, zdwojone, zwielokrotnione, mieszane, ramowane żywopłotami i strzyżonymi kurtynami, szpalerami czy palisadami włoskimi.

Ryc. 10

Schody terenowe parku kalwaryjnego Sacro Monte w Borgosesia (północne Włochy), fot. A. Mitkowska

IV. Park kalwaryjny jako „sacrum”- „ogród modlitwy” i jego treści symboliczne

Z dotychczasowego wywodu jasno wynika, że całość alei kalwaryjnych urządzona jest w parkach pielgrzymkowych w celach modlitewnych. Obszar szczególnego „sacrum” nie kończy się jednak na „drózkach”, kościółkach i kapliczkach. Miejscem kultowym - „Świątynią Natury” pozostaje cała bez wyjątku strefa ogrodu kalwaryjnego z wszystkimi charakterystycznymi punktami terenu, z jego ukształtowaniem i pokryciem. Bogactwo treści symbolicznych, często współcześnie zapomnianych, w parkach kalwaryjnych wiąże się z kalwarią jako całością, z konkretnymi elementami składowymi kompozycji parkowej, a także z detalem architektonicznym, ornamentyką elewacji i wyposażeniem wnętrz kaplicznych. Daleko idąca degradacja tych ostatnich symboli spowodowana ludzką niewiedzą sprawiła, że spadły one obecnie do roli całkowicie niezrozumiałych znaków artystycznych, których odczytanie i interpretację pozostawiamy historykom sztuki.

Symbole natury ogólniejszej przemawiają do pielgrzyma w sposób bardziej wyrazisty i możliwe są do odczytania także intuicyjnie, a więc z pominięciem podbu-

Ryc. 11

Franciszkańskie drogi pielgrzymkowe w Asyżu i jego okolicach
(prototyp parku kalwaryjnego), opr. A. Mitkowska

dowy wiedzą fachową. Precyzyjniejsze i dogłębne zrozumienie języka symboli parków kalwaryjnych wymaga oczywiście studiów specjalnych i ciągle czeka na kompletne ich opracowanie, zwłaszcza w zakresie symboliki poszczególnych gatunków roślinności¹⁶. Niezależnie jednak od wyników ewentualnych dociekań naukowych już w tej chwili można przedstawić zasadniczy zrąb symbolicznej wymowy pielgrzymkowych parków kalwaryjnych zwłaszcza w odniesieniu do przesłań natury ogólniejszej.

Z racji podstawowego treściowego założenia, jakie towarzyszyło powstawaniu fundacji kalwaryjnych, parki pielgrzymkowe tego typu stanowią zazwyczaj symboliczne odtwarzanie Jerozolimy i Ziemi Świętej (Palestyny) wraz z wybranymi pamiątkami Chrystusowymi, dobieranymi rozmaicie w zależności od skali założenia kalwaryjnego. Najistotniejszymi symbolami pamiątek jerozolimskich pozostają oczywiście tak istotne miejsca i obiekty jak m.in.: Golgota, Góra Oliwna, Cedron, Grób Chrystusa, kościół Ukrzyżowania, Ogrójec, Ratusz Piłata, Wieczernik, Pałac Heroda, dom Kajfasza, dom Annasza itp.

Symboliczne centrum świata - wśród wspomnianych pamiątek jerozolimskich pozycję całkowicie podstawową zajmuje imitacja miejsca Ukrzyżowania Chrystusa, a więc Góra Golgota (Kalwaria). Ona to sprowadza parki kalwaryjne do symbolu centrum świata. Bo właśnie Golgota, która zgodnie z pradawną tradycją miała być grobem Adama i miejscem wstąpienia do nieba Mahometa, a także obszarem ustawienia krzyża Chrystusa wykonanego z legendarnego drzewa Setha (syna Adama),

tj. z drzewa rajskiego, uznana została za punkt centralny całego świata. Stała się równocześnie realnym świadkiem spotkania nieba z ziemią, dialogiem człowieka z Bogiem, punktem przybycia i punktem odejścia.

Kontynuując zarysowaną tu myśl wspomnieć należy o wymowie gór i ich wierzchołków. Otóż partie szczytowe gór i to zarówno te, znajdujące się w bezpośrednim obszarze parku pielgrzymkowego, jak i odległe, w oddali rysujące się szczyty, w języku symboli kalwaryjnych oznaczają bezpośrednie zbliżenie człowieka do nieba, zakończenie wędrówki w poszukiwaniu prawdy, zaspokojenie odwiecznej tęsknoty do poszukiwania absolutu, osiągnięcie mistycznego kontaktu z Bogiem.

Przesłaniem naczelnym ponadczasowym pielgrzymkowych parków kalwaryjnych jest po prostu manifestacja katolicyzmu, a w tym świadectwo wiary i symboliczne wyrażenie tradycji i prawd religij-

nych chrześcijaństwa z mocnym wyakcentowaniem kontrastu spraw ludzkich i Boskich, miejsc ziemskich i miejsc Boskich.

Przestrzenny zapis filozofii życia ludzkiego - funkcjonalna koncepcja parku kalwaryjnego polega na stworzeniu możliwości wędrowania krętymi ścieżkami wspinającymi się ku okazałej bryle sanktuarium głównego stanowiącego ostateczny cel pobożnej wędrówki. Prowadzone są one poprzez kolejne stacje modlitewne, w znacznym stopniu wśród mrocznych lasów przerywanych miejscami bardziej rozległymi i jasnymi, otwierającymi się ku nieskończonej odległym krajobrazom. Sceneria taka stanowi przestrzenny zapis istoty egzystencji ludzkiej rozumianej jako nieustanne pielgrzymowanie człowieka na ziemi poprzez mroki dnia codziennego, jego trudności i tajemnice w poszukiwaniu prawd absolutnych i doskonałości, w dążeniu ku ostatecznemu zespoleniu z Bogiem, a wszystko z uwzględnieniem dramatu odkupienia ludzkości dokonanego za sprawą Jezusa Chrystusa.

Symbol drogi skomplikowanej, krętej i trudnej w utrzymaniu właściwego kierunku jej przemierzenia sięga tradycji mitologicznych (labirynt) i wyraża siłę, a także

Ryc. 12
Skalna droga pielgrzymkowa parku kalwaryjnego
Sacro Monte w Valperga Canavese - Belmonte
(północne Włochy), fot. A. Mitkowska

trud dążenia do duchowego i fizycznego wyzwolenia. Wędrowanie obligatoryjnymi ścieżkami rytualnymi w każdej religii niosło w sobie sens wyzwolenia, wolności i ratunku.

Zespół dróg pielgrzymkowych w parkach kalwaryjnych, które obowiązkowo przemierzają pątnicy i to zarówno w sensie fizycznym, jak i duchowym, tworzy rodzaj labiryntu świętego z tajemnicami wiary, przyjmując na siebie sens słów Chrystusa: „*ja jestem Droga, Prawdą i Życiem*”.

W Kalwarii Zebrzydowskiej i innych polskich kalwariach drogi te często przybierają charakter ścieżek o przebiegu mało precyzyjnym, niejednoznacznym, tworząc tarasy modlitewne bardziej umowne niż realne. Symbolizować one mogą niepewność i zawilość dróg ziemskich, wskazywać na konieczność podejmowania trudnych niejednokrotnie decyzji w próbach ich prawidłowego odszukania.

Park pielgrzymkowy jako symbol pokojowej egzystencji człowieka - nie tylko nasza Kalwaria Zebrzydowska, ale wszystkie fundacje europejskie przyjmują zdecydowanie charakter antymilitarny. Widoczne jest to najwyraźniej w zamierzonym otwarciu ku obszarom sąsiadującym z terenem „sacrum” kalwaryjnego i to zarówno bezpośrednio, jak i w zasięgu bardzo rozległym. Stają się więc parki kalwaryjne manifestacją pokojowej egzystencji istoty ludzkiej, a także wyraźnym podkreśleniem identyfikowania się człowieka ze środowiskiem naturalnym, zbliżając się w ten sposób ku współczesnym nurtom ekologicznym.

Kaplice pielgrzymkowe (pawilony ogrodowe) - budowle te mają uświadamiać pielgrzymowi, że zbliża się z wolna do sanktuarium głównego, stanowiącego kres pobożnej wędrówki, styka się z tajemnicami podstawowymi ludzkiego zbawienia. Kształt architektoniczny kaplic, a w tym wytworzenie strefy pośredniej pomiędzy jej bryłą a otaczającym ją krajobrazem, w tym także prześwity wejść kaplicznych wyprowadzające wzrok pielgrzyma z cienia kaplicy i ścieżki pątniczej ku światłu krajobrazu otwartego - to symbol modlitwy kontemplacyjnej określanej jako wędrówka wśród ciemności ku światłu Boga, zetknięcie mroków życia ze światłem absolutu.

Schody terenowe dość często występujące w parkach kalwaryjnych - to symbol wznoszenia się i doskonalenia w sensie wartości bytu w ogóle, zmian, które następują w człowieku poprzez pogłębianie nie tylko wiedzy, ale i poprzez jego wewnętrzną przemianę.

Łąki (błonia) - to element kompozycyjny z upodobaniem stosowany w parkach pielgrzymkowych. Kalwaria Zebrzydowska oferuje nam szczególnie liczne i piękne błonia. Nawiązują one wprost do tradycji franciszkańskiej (błonia w Asyżu) i symbolizują prostotę, prawdę, a także umiłowanie przyrody.

Głazy (skały) - pojawiają się w kalwariach sporadycznie (piękny przykład znajdujemy w Sacro Monte Valperga Canavese-Belmonte w północnych Włoszech), a wyrażają integralne zespolenie kompozycji kalwaryjnej ze skalistym podłożem ziemi. Symbolizują spotkanie ziemi z niebem mające następować poprzez zjednoczenie Matki Boskiej z Bogiem Ojcem jako podstawy życia w ogóle.

Przypisy:

- ¹ Wśród pozycji autorki dotyczących polskich i europejskich fundacji kalwaryjnych wymieńmy w tym miejscu rozprawę: Anna Mitkowska, *Sacro Monte - park pielgrzymkowy*, Kraków 1990, wydawn. Politechniki Krakowskiej, monografia 101. Rozprawa ta poświęcona kalwariom włoskim szkicuje ich obraz na szerszym tle problemowym.
- ² Por.: *Dictionnaire des Églises de France*, IV A Bretange, wydawn.: Robert Laffont 1968, s.10, 12, 14, 43, 57, 60, 62, 135, 142.
- ³ Zagadnienia terminologii w odniesieniu do dzieł sztuki nazywanych kalwariami sygnalizowano w: Anna Mitkowska, *Kalwarie jako szczególny rodzaj kompozycji przestrzennych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t.XXVIII, z.3, Warszawa 1983, s.175.
- ⁴ Omówienie czynników decydujących o powstawaniu europejskich fundacji kalwaryjnych podano w: Mitkowska, *Sacro Monte*, o.c., s. 53 nn.
- ⁵ Dotychczas w literaturze fachowej poświęconej polskiej i europejskiej sztuce ogrodowej fundacje kalwaryjne odnotowywane były jedynie marginalnie. Dopiero w cytowanej już pozycji: Mitkowska, *Sacro Monte*, o.c., passim przedstawiono przestrzenne kompozycje kalwaryjne jako specjalną odmianę ogrodu-parku określając jego cechy charakterystyczne oraz miejsce w rozwoju europejskiej sztuki ogrodowej.
- ⁶ Kotlina Kłodzka została nasycona „małymi kalwariami” w stopniu specjalnie wysokim, ale spotykane są one także w innych regionach Polski. Wśród ciekawszych obiektów tego typu wymieńmy: Alwernię, Bolesławów, Chełmsko Śląskie, Glucholazy, Kłodzko, Krasnobród, Lewin Kłodzki, Lubawkę, Lubiąż, Międzygórze, Młynowiec, Nysę, Odporyszów, Przydroże Małe, Radochów, Słupiec, Scinawkę Małą, Szczawnicę, Trzebnicę, Turew, Wambierzyce, Wielisław Złotoryjski, Włodary, Wrocław-Osobowice, Wysoką Cerkiew, Złoty Stok.
- ⁷ Por.: Mitkowska, *Kalwarie jako*, o.c., s.181 i 184.
- ⁸ Polskie dziedzictwo kulturowe w odniesieniu do dzieł sztuki ogrodowej, a więc najdoskonalsze zabytkowe polskie ogrody i parki prezentowane są w: Gerard Ciolek, Janusz Bogdanowski, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978, passim.
- ⁹ Wątkom franciszkańskim w fundacjach kalwaryjnych poświęcono rozprawę: Anna Mitkowska, *Śladami św. Franciszka z Asyżu w poszukiwaniu kompozycyjno-krajobrazowych źródeł Kalwarii Zebrzydowskiej*, Wydawn. Calvarianum, Kalwaria Zebrzydowska 1993. Przyczynki do dziejów sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej nr 2.
- ¹⁰ Por.: program funkcjonalny Parku im. dra Henryka Jordana w Krakowie.
- ¹¹ Wyodrębnienie alei kalwaryjnej jako specyficznego typu alei ogrodowych przedstawiła autorka po raz pierwszy w referacie: Anna Mitkowska, *Zadrzewienia alejowe w historycznych parkach pielgrzymkowych* na konferencji nt.: „Drzewa w krajobrazie historycznym”, 4 listopada 1994 r. w Krakowie (materiały w druku - Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie).
- ¹² Przykłady dróg tunelowych spotykamy m.in. w: San Vivaldo koło Florencji, w Crea, Domodossola, Ghiffa, Borgosesia, Valperga Canavese-Belmonte czy Monta d'Alba (wszystkie przykłady z północnych Włoch). W Polsce tak formowane drogi kalwaryjne wystąpiły m.in w początkowym okresie istnienia Kalwarii Zebrzydowskiej, w kalwarii w Wejherowie na Pomorzu Gdańskim, w Paclawiu, w kalwarii w Werkach pod Wilnem.
- ¹³ Dość wierne powtórzenie dróg pielgrzymkowych tunelowych przekształconych w aleje parkowe zastosowano wedle wzoru Kalwarii Zebrzydowskiej w parku kalwaryjnym na Górze Św. Anny (Górny Śląsk).
- ¹⁴ Z żalem stwierdzić trzeba, że wyraz artystyczny tej unikatowej alei kalwaryjnej przed kilkunastu laty został mocno okaleczony poprzez nałożenie na jednym z pasm alejowych nawierzchni asfaltowej. Zabieg ten w sensie inżynierskim pociągnął za sobą konieczność wykonania nasypu terenowego, który zakłócił dotkliwie jednorodność krajobrazową całości alei, pozostawiając jej część drugą na poziomie o ponad 1 m niższym od obecnej korony drogi przykrytej dywanikiem asfaltowym.

¹⁵ Drogi kalwaryjne architektoniczne spotykamy m.in. w Würzburgu (Niemcy), w Klagenfurt (Austria), w Berga - Sacro Monte Bom Jesus (Portugalia) czy w Hostein (Morawy), oraz w pozostających pod silnymi wpływami artystycznymi Pragi i Wiednia dolnośląskich Wambierzycach (Wielkie Schody biegnące po stoku góry Ukrzyżowania).

¹⁶ Interesujące byłoby np. kontynuowanie dociekań przedstawionych przez Andrzeja Michałowskiego, *Drzewa w krajobrazie kulturowym*, Warszawa 1991 (wydawn. Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych. Studia i Materiały. Krajobrazy 1). Rozprawa poświęcona kultowi i symbolice drzew w przekroju kręgów kulturowych i epok historycznych nie uwzględnia specyficznej problematyki roślinnych symboli kalwaryjnych.

The Natural Beauty of the Pilgrims' Paths at Kalwaria Zebrzydowska

(SUMMARY)

The Calvary foundations established throughout Europe from the 15th to 19th centuries for the purpose of religious worship were intended as symbolic spatial representations, within the local natural environments characteristic of Europe, of the Jerusalem scenes from the Life and Passion of Christ. Both in Poland and in the other European countries where they could be found, through their primary religious objective the Calvaries developed a special type of composition which may be regarded as belonging to the horticultural works of art. In the formal sense the Calvaries belong to the park type of garden; however they do not fully observe the rules pertaining to the official art of the landscape garden.

From among the arboraceous garden forms, the Calvaries tended to show a preference for layouts following a specific formal pattern with a preponderance of drives and paths. This was in line with their overriding religious purpose as places for prayer. Their entire compositions would assume the form of loosely-knit landscape parks in the 'great style', carrying an abundance of religious and symbolic meanings encoded in absolutely all the components of the composition: vegetation types, territorial forms, architecture, and small architecture. As complete entities, the Calvaries are 'zones of the sacred': gardens designed for prayer, natural churches which should be accorded full protection as places of Catholic worship.